

İranda türk birliyinə təhdidləri

Güney Azərbaycanın problemlərinə Türkiyədən baxış

İran Türk dünyasının getdikcə yüksələn birliyindən və həmrəyliyindən narahat olan dövlətlər sırasında önəmli mövqeyi ilə fərqlənmiş, fars rejimi bu gücü zəiflətmək, dostluq və qardaşlıq bağlarını qırmaq üçün bütün imkanlarından yararlanmışdır. Rejim bu məkrli siyasətin həyata keçməsi üçün illər boyu böyük planlar qurulmuşdur. Yəni də xəyanətkar və cinayətkar fəaliyyətini davam etdirir. Mövcud siyasət milli şüura, folklorla, adət və ənənələrə böyük zərbələr vurmuş, türk milli varlığına təhdidləri ilə yadda qalmışdır. Nəticə etibarilə türkcülük elmi də böyük itkilərlə üzləşmişdir.

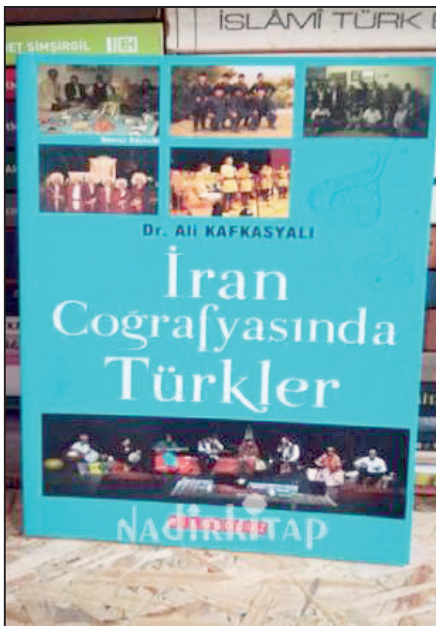
və Bakıdadır - "Şir-e Xurşid" adlı teatr Təbrizdə inşa edilmişdir. Bu tarixi bina İran inqilabından sonra sökülərək yerində məscid tikilmişdir. Şərqi üç tarixi abidəsindən biri olan bu möhtəşəm binanın sökülməsinə xalq çox pis qarşılımış və mədəniyyətin məhvi kimi dəyərləndirmişdir.

İran türk miniatür sənəti ümumi türk miniatür sənətində, hətta dünya miniatür sənətində çox mühüm yer tutur. İran türk miniatürü İran coğrafiyasının bütün mədəniyyət və incəsənət mərkəzlərində öz hökmranlığını davam etdirmiş və İranda fars miniatürü ilə birlikdə qonşu ölkələrin miniatür sənətinin formalaşmasına və inkişafına da böyük töhfələr vermişdir. Ancaq Təbriz miniatür məktəbinin təsiri təkçə miniatürlərlə məhdudlaşmırdı. Onun geniş yayılmış bədii və estetik üslubu Azərbaycan və İranda divar rəngkarlığı və dekorativ sənətinə də təsir göstərmişdir. Bu təsir xalça, parça, metal və keramika sənətlərində də özünü göstərmişdir. Orta əsrlərdə Azərbaycan təsviri sənətini dünya səviyyəsinə çıxaran, sənət tarixində ona geniş şöhrət qazandıran mehiz Təbriz miniatür məktəbi olmuşdur.

Türk millətinin ən orijinal sənət məhsullarından biri olan xalçaçılıq sənətinin tarix boyu olduğu kimi, İran türklərində də varlığını və inkişafını çox yüksək səviyyədə davam etdirdiyi görünür. Əsrlərlə dünya muzeylərində nümayiş etdirilən Təbriz, Ərdəbil, Qazax, Gəncə və Qarabağ xalçaları bunun təsdiqidir. İran türk xalçası dünyada özünəməxsus nüfuzla malikdir. Fars xalçası adı ilə dünya bazarlarına çıxarılsa da, İran türk xalçası öz orijinal kimliyini, xüsusilə Təbriz xalçaçılıq məktəbində açıq şəkildə göstərir. Musiqi əsərləri, rəsmlər, miniatürlər və xalçaçılıq əsərləri çox təəssüf ki, muzeylərində, sərgi salonlarında, bazarlarda fars əsərləri, fars mədəniyyəti və sivilizasiyası adı ilə təqdim olunur. Olsa-olsa az bir qismini təqdim etdiyimiz bu məsələlər İran türklərinin aktual mədəniyyət problemləri sırasında yer almaqdadır.

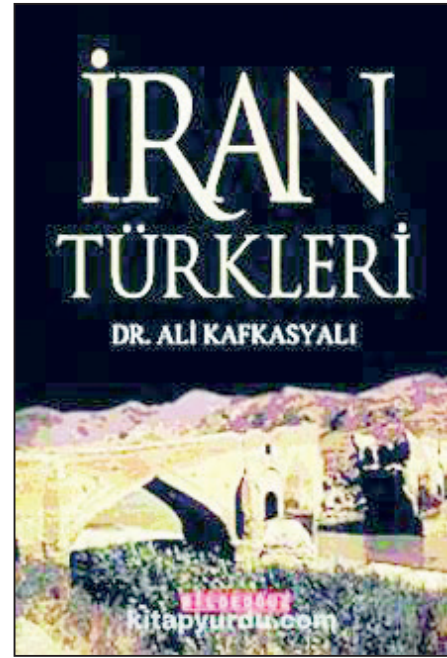
Aşıqlıq, ozan irsi və onların qorunması

Türk dilinin, musiqisinin, incəsənətinin və ədəbiyyatının əsasını təşkil edən aşıqlıq ənənəsi İranda kifayət qədər araşdırılmır və qorunmur. İran folklorunun yaradıcısı və heyət

mənbəyi aşıqlıq ənənəsidir desək, mübaligə olmaz. Ötən əsrlərdə olduğu kimi, folklorun qorunub saxlanılmasında və inkişafında aşıq sənətinin böyük rolu vardır. Kəndbəkənd, şəhərbəşəhər gezərək, əyalətdən-əyalətə gedən ən azı iki min aşığın xalq arasındakı xidməti və ən azı bir o qədər sənətkarın onları müşayiət etdiyini nəzərə alsaq, türk dilini, ədəbiyyatını, musiqi sənətini, ümumiyyətlə, türk mədəniyyətini yaşatmaq yolunda nə qədər böyük xidmətlərinin olduğu yaxşı başa düşülür. Məlum faktıdır ki, türk dilinin, folklorunun, musiqinin, layla və hekayə etmə anlamının yaradıcısı və ifaçısı analarımız olmuşdur. Onlardan sonra ozanlar bu işi öz üzərinə götürür və olduğu kimi xalqa çatdırırlar.

İran coğrafiyası ustad sənətkarların çox olduğu, aşıq ədəbiyyatı əsərlərinin

bolluğu, çalğı alətlərinin müxtəlifliyi, şifahi sənətkarlıq sənəti baxımından türk dünyasında aşıq ənənəsinin ən parlaq şəkildə yaşandığı və şərh ediləndiyi məkanlardandır. Aşıq sənəti bütün xüsusiyyətləri ilə mövcud olmaqda davam edir. Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan və digər türk dövlət və toplumlarında olan aşıqlar müqayisə edildikdə, türk aşıq ənənəsində birinci yeri İran türk aşıqlarının tutduğu aydın görünür. İranda aşıq ədəbiyyatı əsərlərinin bu gün türk ozan ənənəsinin zirvəsində olduğunu söyləsək, yarılmırıq. Bunun səbəbi isə aşıqlıq ənənəsinin İranda türk varlığının davamını təmin etmək üçün mühüm vasitə kimi qəbul edilməsidir. Başqa sözlə, İran türklərinin dili, ədəbiyyatı, musiqisi, adət-ənənələri və o dəyərlərin yaşaması böyük ölçüdə türk aşıqlıq ənənəsi ilə əlaqələndirilir. Çünki aşıqlıq ənənəsi savad almağı tələb etməyən quruluşu ilə mədəniyyətin davamlılığının ən mühüm qaynaqlarından biridir.

Son söz yernə

Qədim türk yurdlarından biri olan İran hazırda 40 milyona yaxın türkdilli əhalinin məskunlaşdığı bir ölkədir. Ölkə əhalisinin əksəriyyəti türklərdir və türklərin sayına görə Türkiyədən sonra ikinci yerdədir. Ölkə əhalisinin ən böyük dilimini təşkil edən İran türkləri bir çox mədəni problemlərlə üzləşirlər. Onların türk dilində təlim-təhsil alması qadağandır, mətbuat hüquqları yoxdur, təsviri sənətdə fəaliyyət göstərmələri, öz tarixləri, mədəniyyətləri, sənət dəyərlərinə aid fəaliyyətlər həyata keçirmələri mümkün deyil. Bütün bu qadağalara baxmayaraq, İran türkləri bütün mədəni və sənət varlıqlarını qorumaq və inkişaf etdirmək iqtidarındadırlar.

İran türklərinin mədəni problemlərini həll etmək üçün Tehran hökuməti ölkə daxilindəki xalqların dil və mədəniyyətlərinə qoyulan qadağanı aradan qaldırmalı, hər bir xalqa öz ana dilində təhsil almaq və ondan faydalanmaq imkanı verməlidir. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq radio, televiziya və mətbuatın yayımına imkan verilməli, İran türklərinə məxsus folklor nümunələri sağlam şəkildə toplanmalıdır.

İran coğrafiyasındakı daşınar və daşınmaz türk mədəniyyət abidələri əsl kimlikləri ilə tanınmalıdır. Türk soylu və ya xarici güclər tərəfindən dəfələrlə talan edilərək Avropa, Amerika, Rusiya kimi ölkələrin muzey və kitabxanalarına köçürülən mədəni dəyərlər tədqiqatlara cəlb edilməlidir. Güney Azərbaycanı türkləri arasında olmayan qaşqay, halaç, ebiver və sunqur türklərinin dili və ədəbiyyatı yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Onların mövcudluğunun Ümumdünya Mədəni İrsi üçün böyük dəyər daşıdığı nəzərə alınmalı və lazımı ehtiyat tədbirləri görülməlidir. Müəllif hüququ ilə qorunan və ya tərcümə edilmiş əsərlərin nəşrinə və ya senzura masalarında illərlə saxlanmasına icazə verilməməsindən asılı olmayaraq müasir mətbuatın nəşri prinsiplərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Ölkənin müxtəlif universitetlərində açılan Türk Dili və Ədəbiyyatı proqramlarının illərdir istifadəyə verilməməsi müxtəlif fikirlərə səbəb olur.

Ərdəbil Universitetində hazırlanan "İran türkcəsi lüğəti" ilə bağlı araşdırmaların dayandırılması və adı ətrafında illərdir müzakirələrin aparılması yenə fərqli şərhləri ağıla gətirir. Həmin lüğətlərin tez bir zamanda hazırlanması düzgün olardı.

"Xalq qəzeti"

Türk adlarından imtina, Türküstan adını unutturmaq cəhdləri, İran adının fars etnik adı ilə dəyişdirilməsi, türk və türk dili adlarından istifadə edilməməsi, türk dilində təhsilin qadağan olunması, İran türkologiyasının ən böyük çətinliklərindən olan əlifba məsələsi bu problemlərin ən ümumi olmuşdur. Tarix boyu Qafqaz və İran coğrafiyasında türk dili, Avropa mənbələrində qeyd edildiyi kimi, saray, ordu və ədliyyənin dili olmuş və dövlət dili idi. 1925-ci ildə Pəhləvilər hakimiyyətdə gələndə isə İran türklərinin ana dili olan türk dili təqiblərə məruz qalmış, fars dili rəsmi dil elan olunmuş və türkcə təhsil qadağan edilmişdir. İndi bütün türk dünyası bu irqçi siyasətə qarşıdır.

Türkiyənin Ərzincan Binali Yıldırım Universitetinin professoru Əli Kafkasyalı İranda yaşayan türklərin həyat və mədəniyyətinə aid onlarca məqalə və tədqiqatların da müəllifidir. O, Türkiyədə çap edilən çoxsaylı kitab və məqalələrində türklərin məskunlaşdığı mühüm bölgələrdən biri olan İranda türk dilinə və mədəniyyətinə olan haqsızlıqlara biganə qalmamış, bu barədə maraqlı faktlar ortaya qoymuşdur. Əli Kafkasyalının "İran türkologiyasının problemləri" məqaləsi də bu baxımdan olduqca aktual və diqqətçəkəndir. Yazının yeni bir hissəsini təqdim edirik...

Mətbuat və nəşr məsələsi

Pəhləvilər dövründə böyük dövlətlərin dəstəyi ilə Təbriz, Urmiya, İsfahan və Tehrandə nəşr olunan erməni qəzetləri və Amerika missionerlərinin dəstəyi ilə Urmiyada çıxan asur qəzetləri özlərini ayaqda saxlaya bildilər. Farsca nəşr edilən erməni və asur qəzetlərindən başqa Təbrizdə 13 erməni və Urmiyada 4 asur qəzeti fasiləsiz olaraq fəaliyyətlərini davam etdirdi. Türkcə nəşrlərə isə icazə verilmədi.

Pəhləvi dövründə tətbiq edilən qadağalar İslam Cümhuriyyəti dövründə bir az yumşalsa da, yetərli deyildi. Ciddi dövlət senzurası, türkcə və ya türk-farsca nəşr olunan qəzet və jurnalların tez-tez bağlanması, bir neçə nömrədən artıq nəşr oluna bilməməsi türkdilli mətbuatın qarşısında ən böyük maneə idi. Kitabların nəşri senzuradan və icazədən asılıdır. Əslində, böyük problemlərdən biri də bu icazə müddətinin aylarla çəkməsidir.

Radio və televiziya verilişləri ölkə əhalisinin nisbəti ilə mütənəsb deyil. Statistika görə, İran radiolarında yayımlanan verilişlərin 90,66 faizi farscadır. Qalanları başqa etnosların dilində hazırlanır. Farsca verilişlər televiziya yayımlarının 95 faizini təşkil edir. Radio və televiziya yayımlanan türk proqramlarında isə türkcənin farscaya çevrilməsi hədəflənir.

Təsviri sənət məsələsi (teatr, kino, musiqi, rəssamlıq, xalçaçılıq)

İranda türk musiqisinin yaşamasında və inkişafında Əli Səlimi, Mahmut Şatıryan, Dadaşpur, Əli Fərşəbaf, Pərvin Behmeni Kaşqayı, Çingiz Mehdiqur, Həsən Dəmirçi, Məhəmməd Cavidi, İsmail Rüstəmi kimi ustad sənətkarların rəhbərliyi ilə Tehran, Təbriz, Şiraz, Qum, Nagadey, Urmiyə və Ərdəbil şəhərlərində fəaliyyət göstərən ansamblarının böyük rolu var.

Şərqi üç ən möhtəşəm teatr salonundan biri - digər ikisi Moskvada